

RESENZİYALAR

DİL TARİXİNƏ YENİ BAXIŞ

Son dövrlər müxtəlif elm sahərinə aid nəşr olunan dərslik, monoqrafiya, məqalələr toplusu və sairdən ibarət olan kitabların əksəriyyəti müəlliflərin öz şəxsi vəsaitləri hesabına nəşr olunduğundan az tirajlanır və bunun da nəticəsində onların əldə edilməsində müəyyən çətinliklər yaranır. Elə kitablar var ki, biz onların nəşr sədasını eşidəndən sonra, səhrada susuz qalan insanların su axtarışına çıxdıqları yangı ilə həmin kitabların axtarışına çıxırıq (İndi lazımı kitabların axtarılıb tapılması, səhrada su axtarışından da asan başa gəlmir).

Mən müxtəlif titullara sahib olan professor, eyni zamanda Əməkdar elm xadimi ustad müəllim Qəzənfər Kazımovun “Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi” (Bakı, “Elm”, 2019) kitabının nəşr olunduğu xəbərini eşidəndə onu tapmağa çox çalışdım, lakin heç yerdə tapa bilmədim. Nəhayət, ələcsiz qalıb müəllifin özünə müraciətimdən sonra hörmətli professor həmin kitabını öz avtoqrafı ilə mənə təqdim etdi. Kitab AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun 8 noyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə (protokol N11) çap olunub.

608 səhifəlik bu kitab müəllifin yazdığı iki səhifəlik “Bir neçə söz” adlanan giriş, yeddi bölmə və nəticədən ibarətdir.

Cəmi 200 nüsxə (əslində, istifadəçilərin sayını nəzərə alıqda bu çox cüzdür) tirajla nəşr olunan bu kitab Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinin son dövrlərdə qararıqlıqda qalan tərəflərinə işıq salan yeni fikir və baxışlar toplusudur.

Biz Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi ilə bağlı biliklərimizi ilk əvvəl professor H.Mirzəzadənin ölümündən sonra onun tədqiqləri əsasında hazırlanmış və 1968-ci ildə nəşr olunmuş dərslikdən qazanmışıq. Həmin vaxtdan sonra bu sahəyə aid yeni bir dərslik nəşr olunsada, həmin dərslikdə verilən fikirlər professor H.Mirzəzadənin söylədiyi fikirlərdən kənara çıxa bilməmişdir. Sintaksis bölməsi professor H.Mirzəzadənin imzası ilə nəşr olunan 374 səhifəlik “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” (Bakı, 1990) kitabının cəmi 124 səhifəsini təşkil edir. Lakin professor Q.Kazımovun bu sahəyə həsr etdiyi kitab 600 səhifədən çoxdu. Kitabın iki səhifədən ibarət olan “Bir neçə söz” adlı müqəddiməsində professor yazır: “Müasir ədəbi dilimizdə işlətdiyimiz qrammatik modellərin, demək olar ki, hamısı “Dədə Qorqud”un dilində var. Başlıca arxaik elementlər daha çox leksikada müşahidə olunur. Söz birləşməsi modelləri, cümlə üzvləri, söz sırası, sadə cümlə, qarışıq tipli mürəkkəb cümlə modelləri sonrakı dövrlərdə yalnız səlisləşmə, zənginləşmə istiqamətində inkişaf yolu keçmişdir” (səh.3).

Biz bu fikri eyni zamanda “Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası” fənninə də aid etsək, elə bilirəm ki, heç də yanılmış olarıq.

“Azərbaycan dili qrammatikası” fənninin bu bölməsi olduqca mürəkkəb və zəhmət tələb edən sahədir. Təkcə qrammatik anlayışlara aid nümunələrin seçilib tapıl-

ması bu sahə ilə bağlı tədqiqatçıdan gərgin əmək, dərin düşüncə uzun zaman, sönməz həvəs tələb edir.

Bu sahə ilə bağlı nümunələri seçmək üçün tədqiqatçı “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayaraq, digər dastanlarla yanaşı, Həsənoğlunu, Qazi Burhanəddini, Suli Fəqihini, Yusif Məddahı, Füzulini, Xətəini, Qurbanini, Məsihini, Vidadini, Vaqifi, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasımı və daha kimləri oxumalı, öyrənməli və ən nəhayət, lazım olan nümunələri əldə etməlidir.

Mənə belə gəlir ki, elə bu əzabın qorxusundandır ki, 1960-cı illərdən sonra bu sahəyə müraciət edib ortaya yeni bir sanballı əsər çıxaran olmamışdır.

Bu çətinliyi nəzərə alan müəllif - professor Q.Kazımov yazır: “Keçən 70 ilin müddətində Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dilinin tarixi şöbəsi bir neçə dəfə tarixi morfologiya və tarixi sintaksis sahəsində tədqiqat aparmağa çalışsa da, yalnız ədəbi dil tarixi istiqamətində iş görə bilmişdir. Odur ki, biz bu son günlərdə tabesiz mürəkkəb cümlənin inkişaf yolu və sadə cümlə və tarixi sintaksisin əsas mövzularını əhatə etməklə bu kitabı ortaya çıxarmağı lazım bildik”.

“Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi” əsəri dilimizin ən qədim dövrlərindən başlayaraq, eyni zamanda, ədəbi dilimizin XIII-XVIII əsrlər arasındakı inkişaf yolunu öyrənmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Əsərin birinci bölməsi “Söz birləşmələrinin inkişaf tarixi” adlanır. Bu bölmədə söz birləşmələri yaradan bəzi morfemlərin qədim izləri haqqında söhbət açılır. Bu bölmədə alim dilimizə ərəb dilindən keçdiyi iddia edilən “və” bağlayıcısının hansı kökdən alındığı, onun keçdiyi yol və düşdüyü formaları ardıcıl olaraq araşdıraraq yazır: “Bu misallardakı *kürkü tünun, saqalı saç, qumaşı simuzərlər, başı canlar, altunu aqça* sözləri arasındakı *ı, i, u, ü* ulu dildən, kök dildən gələn bir bağlayıcıdır. Fars dilində daha çox “u” kimi işlənən bu bağlayıcı rus dilindəki “*и*” bağlayıcısı ilə bir kökdəndir. İndi bizim dilimizdəki *və* bağlayıcısını ərəb dilindən alınma hesab edirlər. Əslində isə həmin bağlayıcının ilkin forması *ı,i,u,ü* şəklində bizim dilimizdə çox-çox qədim dövrlərdən işlənmiş, lakin orta əsrlərdə saitlə bitən sözlərin sonunda həmin şəkilçinin “*vü*” səklinə düşməsi və “*ü*” saitinin açıq saitə çevrilməsi ilə yaranan “*və*” bağlayıcısı dilimizdəki təbii *ı,i,u,ü* bağlayıcısını unutturmuşdur. “Dədə Qorqud”dan sonrakı mərhələdə həmin bağlayıcı bir müddət “*vü*” bağlayıcısı ilə paralel işlənmişdir” (səh.9).

Təkcə bu sübuta görə hörmətli professor sürəkli alqışlara layiqdir. Az qala yüzillik bir dövrdə gah ərəb dilindən, gah da fars dilindən alındığı iddia edilən “və” bağlayıcısı haqqında irəli sürülən bu fikirlər dilimizdə daha çox işlənən bir nitq vahidinin başqa dillərdən alınmadığını, öz dilimizin təşəkkülü və inkişafı yolunun məhsulu olduğunu sübut etmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqudun dili” bölməsində müəllif “Dədə Qorqud” dastanları haqqında bütün türk xalqlarının ədəbiyyatında özünə yer alan fikirləri nəzərdən keçirərək bu fikirlərin bir çoxunun yanlış olduğunu inkaredilməz dəlillərlə sübut edir və 1999-cu ildə 1300 illiyini geniş miqyasda qeyd etdiyimiz bu qəhrəmanlıq dastanları-

nın tarixinin 1300 yox, daha qədim tarixlərə gedib çıxdığını qeyd edir, dastana şərik çıxmaq istəyən digər türk xalqlarının nümayəndələrinin öz fikirlərində yanıldıqlarını təkzibedilməz faktlarla dəqiqləşdirir və bu dastanların yalnız oğuz türklərinə məxsus olduğunu qeyd edərək yazır: “Üzərində “Oğuz” sözü yazıldığı üçün bir sıra alimlər onu ümumtürk abidəsi hesab edirlər. Həqiqətən, ayrı-ayrı türk xalqlarının dilinin tarixini öyrənərkən ondan bir mənbə kimi istifadə oluna bilər. Necə ki biz, məsələn, “Qutadğu bilig”dən istifadə edirik. Lakin “Dədə Qorqud” bilavasitə Azərbaycan türk dilinin abidəsidir. “Dədə Qorqud” Səlcuq oğuzlarına aid deyil” (səh. 13).

Dastanın yaranma tarixini diqqət mərkəzinə çəkən professor bu münasibətlə söylənilən fikirləri alt-üst edərək onun yaranma tarixini təqribən 2000 il irəli aparır və onu Homerin poemaları ilə müqayisə edərək yazır: “Homerin poemaları ilə müqayisələr göstərir ki, “Dədə Qorqud”un Ön Asiyada 1300 deyil, azı 3300 illik tarixi var. “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının bütün hərəkət parametrləri Şimali Azərbaycan ərazilərinə düşür. Bütün bunlar “Dədə Qorqud”un milli Azərbaycan abidəsi olduğunu sübut edir” (səh.14).

Müəllif burada üç elm sahəsinin nümayəndəsinin işini yerinə yetirir. Bir tərəfdən tarixçi, bir tərəfdən ədəbiyyatçı, digər - əsas tərəfdən görkəmli dilçi kimi fikirlərini isbatlayır.

Professor Q.Kazımov sintaktik vahidlər haqqında fikir söyləyərkən bunların hamısını “Dədə Qorqud” dastanından gətirdiyi nümunələr əsasında təsdiqləyir və bu nümunələri illərin sınağından çıxan dil vahidləri kimi təqdim edir. O, dilimizdə bu gün işlənən sintaktik vahidləri “Dədə Qorqud”un dilində işlənən sintaktik vahidlərlə müqayisə edərək bu nəticəyə gəlir ki, “Bu gün dilimizin əsas mexanizmi nədən ibarətdirsə, o, “Dədə Qorqud”da var. Yəni “Dədə qorqud” dilinin sintaksisi elə kamil formadır ki, keçən 1500 ilin (müəllif bunun 3300 illik tarixi olduğunu qeyd edir - S.Z.) ərzində söz birləşməsi və cümlə strukturunda əsaslı bir dəyişiklik baş verməmişdir” (səh.15).

“İsmi birləşmələrin inkişaf tarixi” (səh.20-75) bölməsində müəllif ismi birləşmələr haqqında məlumatın ilk dəfə “izafət” adı altında Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusinin 1313-cü ildə yazdığı “Kitab-əl-idrak li-lisan əl-ətrak” (“Türk dillərinin dərkətmə kitabı”) əsərində verildiyini qeyd edir. Bu əsərdə izafətin həm hərflə, həm də hərfsiz işləndiyi qeyd edilir ki, bu da bizim bu gün ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri adlandırdığımız sintaktik vahidlərin, demək olar ki, eynini təşkil edir.

Qeyd olunan bölmənin “İsmi birləşmələrin tərəfləri arasında sintaktik əlaqələr” (səh.32) adlanan mətnində isə professor “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində işlənən nümunələri əsas götürərək ismi birləşmələrin tərəfləri arasında ən qədim əlaqə olan yanaşma, bundan sonra isə uzlaşma və idarə əlaqələrinin ardıcıl təşəkkülünü qeyd edir. Kitabda yanaşma, uzlaşma və idarə əlaqəli birləşmələrin hər biri ayrı-ayrı başlıqlar altında nəzəri cəhətdən izah edilmiş, “Dədə Qorqud”dan, Qazi Burhanəddindən, Füzulidən, Vaqifdən gətirilən nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Kitabın “Feili birləşmələrin inkişaf tarixi” (səh. 76-195) adlanan bölməsində isə feili birləşmələr haqqında geniş məlumat verilir. Burada feili birləşmələrin quruluş modelləri – koordinativ feili birləşmələr, yanaşma əlaqəli feili birləşmələr və idarə əlaqəli feili birləşmələrdən söz açılır.

Bu bölgədə professor Q.Kazımov feillərin tələbilə öz formasını dəyişən sözləri qruplaşdıraraq, onları təsirlik, yönük, yerlik, çıxışlıq halı, eyni zamanda vasitə halı ilə düzələn birləşmələr adı altında beş yerə bölmüşdür.

Bu bölmədə feili bağlama və feili bağlama birləşmələri, feili sifət və feili sifət birləşmələri, eyni zamanda məsdər və məsdər birləşmələri haqqında geniş məlumat verilmiş, onları əmələ gətirən şəkildə, onların yaratdıqları məna çalarları nümunələrlə aydınlaşdırılmışdır.

Kitabın ən geniş bölmələrindən biri də “Cümlə” (səh.196-600) adlanır. Bu bölmədə cümlənin mənşəyi, sadə cümlənin məqsədə görə növləri, cümlə üzvləri, sadə cümlənin şəxsə görə növləri, mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrlə bağlı məsələlər aydınlaşdırılmışdır. Cümlənin mənşəyi haqqında (səh.196) danışan professor yazır: ”Sadə cümlə insan nitqinin ilk elementi sayılsa da, polipredikativlik dövründə sadə və mürəkkəb cümlə fərqlənməmiş, tədricən predikativ element cümlənin sonuna doğru sıxışdırıldıqca, monopredikativ quruluşa malik olan mürəkkəb cümlələr yaranmışdır” (səh.196).

Müəllif bu quruluşda cümlələrin hələ bizim eradan çox-çox əvvəllər formalaşmış olduğunu qeyd edir. Bu bölmədə də “Dədə Qorqud” dastanlarının dilinə əsaslanan professor sözlər arasındakı əlaqələrin yaranmasında mühüm rol oynayan şəkildərdən bəhs edir və bu dastanları yenidən Homerin poemaları ilə müqayisə edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, ”Bizim “Dədə Qorqud”un tarixi çox qədimdir. Lakin onun son formalaşması ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkül dövrünə - miladın 3-5-ci əsrlərinə aiddir” (səh.197).

Bu bölmədə cümlənin intonasiyaya görə növlərinə aid nümunələr “Dədə Qorqud” dastanı ilə yanaşı, Q. Burhanəddinin, Ruhinin, Xətəinin, Vaqifin və digər şairlərin əsərlərindən və eləcə də bu gün anadan olmasının 650 illiyini beynəlxalq səviyyədə qeyd etdiyimiz Nəsiminin əsərlərindən seçilmişdir.

Nəsiminin yaradıcılığında nəqli cümlələrə aid seçilən “Mənliyin rəf olmayınca arədən getməz hicab”, sual cümləsinə aid seçilən “Qaşlarına qurban olam, ya türreyi-dilbəndinə?”, nida cümləsinə aid “Bunca Mənsurun asılmış başı bər-dar üstə gör!”, əmr cümləsinə aid verilən “Bütpərəsti bigüman etmək dilərsən, etməgil!! kimi nümunələri ana dilimizə olan tükənməz sevginin, ədəbiyyatımıza olan ölçüyəgəlməz pərəstəşin nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar. Elə bunun nəticəsidir ki, bu həcmdə olan elmi əsəri oxuduqca, özündə bir bədii əsər duyğusu hiss edirsən. Elmi fikirlərin bədii nümunələrlə müşayiəti bala batırılmış açı dərman təsiri bağışlayır.

Görkəmli alim, obyektiv insan, yaxşıya yaxşı, pisə pis deməyi bacaran bu bənzərsiz şəxsiyyətin elmi yaradıcılığına müəyyən qədər bələd olsam da, onun bu səviyyəyə gəlib çatana qədər hansı dolay-döngələrdən keçdiyi haqda xəbərim yox idi. Elə

buna görə də, görkəmli dilçini dərinləndirən tanınmaq üçün alimin 70 illiyi münasibətilə filologiya elmləri doktoru Zaman Əsgərlinin tərtib edib ön söz yazdığı “Professor Qəzənfər Kazımov - 70” bioqrafik və biblioqrafik məlumat kitabını yenidən qarşıma qoyub vərəqlədim və oxuduqca yenidən inandım ki, Tanrı dünyada heç kəsin payını kəm bölmür, pay kəsənlərin acığına paya layiq olanları qədərincə qiymətləndirir. Alınan birin əvəzinə min verir ona, borclu qalmır. Elə bilirəm ki, Qəzənfər Kazımovun elmdə, o cümlədən həyatda qazandıqları bütün nailiyyətlər onun itirdiklərinin – müharibəyə gedib-qayıtmayan ata həsrətindən, güvəndiyi babası Kazım kişinin yarımçıq həyat yolundan, son ümidi və arxası Müzəffər əmisinin vaxtsiz itkisindən çəkdiyi yangı və iztirabın Tanrı tərəfindən ödənilən qarşılığının cüzi bir əvəzidir.

Bir də onu bilirəm ki, əgər pambıq sahəsində kolxoz sədri Məhərrəm kişinin oğlu Hacı ilə birlikdə sovka yığarkən sahə sahibi Qurban kişi sədr oğlu Hacıya 30 gün, balaca Qəzənfərə bir gün yazmasaydı, “1962-1963-cü tədris ili üçün dərs yükü bölünəndə” ona tədris etmək üçün dil-ədəbiyyat dərsləri əvəzinə, nəğmə və bədən tərbiyəsi dərsləri verməsəydilər, indi Siz professor, Əməkdar elm xadimi, minlərlə tələbənin sevimlisi, barmaqla sayılacaq dilçilərdən biri deyildiniz. O da mənə gün kimi aydındır ki, Sizin qazandıqlarınızın hamısı uşaqlıqdan başlayaraq itirdiklərinizin və çəkdiyiniz ağır zəhmətin və yuxusuz gecələrin əvəzində Tanrı tərəfindən yazılan mükafatlarınızdır. Mükafatlarınızın davamlı olması arzusu ilə beş il bundan qabaq opponenti olduğunuz Sərdar ZEYNAL.

*Sərdar Zeynal,
filologiya elmləri doktoru*

ƏDƏBİYYAT

1. Qəzənfər Kazımov. “Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi”, Bakı, “Elm”, 2019.
2. “Dilçilik məcmuəsi”, Bakı, Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1957.
3. Q.Ş.Kazımov. “Müasir Azərbaycan dili”, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010.
4. T.İ.Hacıyev. “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi”, Bakı, 2012.
5. “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis”, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1950.
6. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən, Bakı, “Maarif”, 1966.